

Itämerensuomalaisten ja balttilaisten kielten yhteydet ulottuvat kolmen vuosituhannen taa

Kaikki liiviläiset puhuvat nykyään lättiä eli latviaa, mutta lätissä on paljon liiviläistä. Koko itämerensuomessa taas on kaksi- tai kolmesataa lainasanaa balttilaisesta kielestä, jonka puhujat vaihtoivat kielensä kantasuomeen jo parituhatta vuotta sitten.

Latvian kieleen tutustuva suomalainen törmää pian kotoisen kuuloisein sanoihin, vaikka uralilainen suomi ja indoeurooppalainen lätti eivät sukua olekaan. Moni sana on yhteistä lainaa jostain naapurikielistä, kuten *nauta* ja *nauda* 'raha' muinaisskandinaavista, *Raamattu* ja *grāmata* 'kirja' muinaisslaavista, *porkkana* ja *burkāns* alasaksasta tai venäjistä. Parisataa latvian sanaa periytyy kuitenkin suoraan itämerensuomalaisesta kielestä, muinaisliivistä, jota ristiretkiäikään saakka puhuttiin kaikkialla Riianlahden rannikolla. Suuri osa näistä sanoista on tunnettu vain yksittäisistä murteista, mutta niitä tutkineen Valdis Zepsin mukaan noin kahdeksankymmentä on päässyt myös latin yleiskieleen.

Monet liiviläisperäiset sanat suomalainen voi ymmärtää ensi kuulemalta tai näkemältä. Näitä ovat esimerkiksi *buŗa* 'purje', *ķeksis* 'keksi (työkalu)', *launags* 'lounas (ateria)', *maksa* 'maksu', *muiŗa* 'moisio, aateliskartano', *nŗija* 'nuija, maila', *paiŗāt* 'hyvällä, paiŗata', *puika* 'poika', *selga* '(meren, järven) selkä, ulappa', *sēne* 'sieni', *ŗķirŗsts* 'kirstu' ja *tērauds* 'teräs', *zaimot* 'herjata, soimata' sekä kalojen nimet *ķŗisis* 'kiiski', *salaka* 'salakka', *sŗga* 'siika' ja *taimiŗŗŗ* 'taimen'. Toisten merkitys on muuttunut joko suomessa tai latviassa: *kaiŗa* on 'lokki', *laiva* 'vene', *māŗa* 'talo' ja *paisums* 'nousuvesi'. *Pohŗa* on pohjana ilmaisussa *iet* ('mennä') *boŗā* 'menehtyä, tuhoutua' ja *vajaa* verbissä *vajadzēt* 'tarvita, täytyä'. Ilman kielihistoriallisia tutkimuksia emme varmaankaan arvaisi, että monikollinen *kāŗas* 'hääät' vastaa suomen sanaa *kansa* ja *puŗe* 'kukka' sanaa *putki*. *Kansa* on nimittäin aiemmin merkinnyt myös 'seuralaista', *putki* alun perin vain 'putkikasvia'. Joillakin latin liiviläislainoilla ei ole mitään vastinetta suomessa, mutta niistäkin osan voi tunnistaa viron kielen pohjalta, esimerkiksi sanan *karaŗa* 'ohut ohra- tai vehnäleipä', viron sanasta *karask*. Yleisin liiviläisperäinen sana lätissä on kuitenkin *vai*, joka merkitsee 'tai' ja 'vai', mutta on myös käytössä suomen *-ko ~ -kö* -päätettä vastaavana kysymyspartikkelina.

Liivin kieli oli itämerensuomalaisista kielistä eteläisin. Liivinrannassa Kuurinmaan kärjessä säilyi sen viimeinen puhujayhteisö vuosituhannen vaihteeseen saakka. 1800-luvulle asti liiviä puhuttiin myös Liivinmaalla Salatsin eli Salacŗŗvan ympäristössä. Rautakauden lopulla liiviläiset olivat vielä suuri ja vahva heimo, kunnes 1200-luvulla niin ristisodat kuin nälänhädät ja tauditkin tekivät tuhojaan lähes koko nykyisen Latvian alueella. Vain idässä latgallien heimo säilyi voimissaan ja asutti sittemmin suurimman osan Latviaa. Muinaislatgallin kieli on nykyisen latin pohjana, mutta sanastoon ja kielioppiin ovat vaikuttaneet niin alueen aiemmat balttilaiset heimokielet kuuri, seeli ja zengalli kuin itämerensuomalainen liivikin. Vanhalle liiviläisalueelle on syntynyt latvian murre, jota kutsutaan liiviläiseksi eli taamilaiseksi murteeksi.

Muinaislatgallin pohjalta on syntynyt myös nykyään Latvian itäosassa puhuttava latgallin kieli, johon ovat puolestaan vaikuttaneet slaavilaiset kielet puola, valkovenäjä ja venäjä. Useimmilla latvian liiviläisillä lainoilla ei ole vastinetta latgallissa, koska ne periytyvät ristiretkiäajan katastrofin jälkeiseltä uudisasutuskaudelta tai sitä myöhemmältä ajalta. Muutamat latgalliin saakka ulottuvat sanat on voitu saada liivistä jo aiemmin. Jakoa hämärtää se, että monet liiviläisperäiset sanat lienevät levinneet latgalliin myöhemminä lainoina latvian murteista tai yleiskielestä.

Sama kahtiajako pätee myös niihin latvian äänne- ja kieliopin piirteisiin, joiden katsotaan syntyneen itämerensuomen vaikutuksen takia. Vanha ilmiö on sanojen alkutavun painottaminen: se erottaa latvian ja latgallin hyvin selvästi liettuasta, jossa on säilynyt alkuperäisempi liikkuva sananpaino. Nuorempaa itämerensuomalaista vaikutusta on esimerkiksi omistusrakenne *man ir* 'minulla (tarkemmin: minulle) on', jota vastaa indoeurooppalaisille kielille tavallisempi omistusverbi sekä latgallissa (*as tuŗu*) että liettuassa (*aŗ turiu*).

Lukuisat sanat ovat levinneet myös toiseen suuntaan, balttilaisista kielistä itämerensuomalaisiin, mutta niiden historia on toisenlainen. Eniten balttilaisperäistä sanastoa ja kielioppia on liivissä kahdeksan vuosisataa kestäneen voimakkaan latvialaisvaikutuksen ansiosta. Virossa ja ukalassa eli etelävirossa taas on vain pienehkö joukko lätiläisiä lainasanoja, mutta virossa ja liivissä on myös muutama myöhäisrautakautinen laina muinaiskuurista, ukalassa taas muinaislatgallista. Näiden lisäksi koko itämerensuomessa on kuitenkin vielä 200–300 ikivanhaa sanaa, jotka on saatu balttilaisesta kielikunnasta jo kantasuomeen eli itämerensuomalaisten kielten yhteiseen kantakieleen.

Kantasuomen balttilaislainojen lähtökieli ei ollut nykyisten balttilaiskielten lätin, latgalin eikä liettuan suora edeltäjä, eikä tunnetuissa balttilaisissa kielissä ole juuri kantasuomalaista vaikutusta. Vain yksi balttilainen sana, liettuan *šeškas* 'hilleri', lätin *sesks*, saattaa olla yhtä vanhaa lainaa kantasuomesta, josta se on periytynyt esimerkiksi karjalaan muodossa *heähkä*. Kulttuurihistoriallisesti turkiseläimen nimitys sopiikin lainaksi pohjoisilta naapureilta. Lainan on oltava vanha, koska siinä liettuan *š*:ää ja lätin *s*:ää vastaa itämerensuomen *h*. Sama suhde tavataan myös kantasuomen balttilaisissa lainoissa kuten *heinässä* ja *herneessä*, joitten lähtömuotoja vastaavat liettuan *šienas* ja *žirmis*, lätin *siens* ja *zirmis*.

Kantasuomessa oli vielä ajanlaskun alussa uralilaisesta kantakielestä periytynyt *š*-äänne, joka pian balttilaiskontaktien päätyttyä muuttui *h*:ksi. Tämä maailman kielissä yleinen äännekehitys on juuri nyt käynnissä esimerkiksi riikinruotsissa, jossa *sköta* äännyy jo melkein [hööta], vaikka suomenruotsissa vielä [šöötta]. Balttilaiset *š* ja *ž* pääsivät siis lainasanoihinkin *š*:nä (soinnillista *ž*:aa ei kantasuomessa ollut), mutta sen jälkeen kaikki kantasuomen *š*:t muuttuivat *h*:ksi. Latviassa balttilaiset *š* ja *ž* taas ovat sittemmin muuttuneet *s*:ksi ja *z*:ksi (samalla kun liudentuneet *š* ja *ž* muuttuivat uusiksi *š*:ksi ja *ž*:ksi), mutta arkaaisessa liettuassa nekin ovat pysyneet.

Moninaiset ääntenmuutokset ovatkin johtaneet siihen, että useimpia vanhoja balttilaisia lainasanoja ei ole enää helppo yhdistää balttilaisten kielten sanoihin tuntematta äännehistoriaa. Esimerkiksi *hammas* ja lätin *zobs* eivät kuulosta kovin samanlaisilta, mutta kummankin takana on balttilainen lähtömuoto **žambas*, joka lainautui kantasuomeen muodossa **šampas*. Samalla tapaa kantabaltin *am* tai *an* edustuu lätin *o*:na (joka äännyy [ua]) sanoissa *zoss* ja *kokle*, joiden aikaisemmista asuista on suomeen saatu *hanhi* ja *kannel*. Säännölliset ääntenmuutokset muuttavat samaa äännettä samalla tavalla kielen koko sanastossa, mihin perustuu se, että esihistoriallisia lainasuhteita on mahdollista rekonstruoida: vaikkapa *zobs* ei voisi olla liiviläistä lainaa sanasta, jota vastaa suomen *hammas*, koska muinaisliivin sanan alussa ei ollut *z*:n tapaista äännettä.

Sanoja, joissa ei ole kielihistorian tuntemana aikakautena muuttuneita äännteitä, on kuitenkin hankala ajoittaa. Tällöin etymologi yleensä turvautuu sanojen levikkiin eli vastineisiin sukukielissä. Latvian liiviläislainoilla on yleensä vastineita uralilaisissa kielissä, mutta ei tietenkään indoeurooppalaisissa kielissä, kun taas kantasuomen balttilaislainoilla on ymmärrettävästi päinvastoin. Indoeurooppalaisten vastineiden ansiosta tiedämme, että esimerkiksi *napa* ja *vako* ovat balttilaislainoja eivätkä latvian *naba* ja *vaga* lainoja liivistä. Usein lainat ovat lähtökielessäänkin lainoja: esimerkiksi suomen muinaisgermaanista on lainattu kantasuomeen *laiva*, joka myöhemmin, muinaisliivin kaudella on lainautunut latviaan. Jos varmoja sukukielten vastineita tai lainaetymologiaa ei kummankaan kielen saman kuuloisella sanalla ole, sen lainautumisen suuntaa on vaikeaa päätellä. Tällaisia sanoja ovat esimerkiksi *joutaa* ja latvian *jauda* 'teho' sekä *laiska* ja latvian *laisks*.

Yllättävän monilla suomen vanhoilla balttilaislainoilla on yli kahden tuhannen vuoden iästään huolimatta esimerkiksi latviassa aivan samanmerkityksinen vastine: *apila* (*āboliņš*), *halla* (*salna*), *hammas* (*zobs*), *hanhi* (*zoss*), *heinä* (*siens*), *herne* (*zirmis*), *higna* (*siksna*), *härmä* (*sarma*), *kannel* (*kokle*), *kappale* (*gabals*), *kaula* (*kakls*), *kavuta* (*kāpt*), *keltainen* (*dzeltens*), *kinna* (*cimds*), *kirves* (*cirvis*), *laiha* (*liess*), *lapio* (*lāpsta*), *liika* (*lieks*), *lohi* (*lasis*), *luuta* (*slotā*), *metsä* (*mežs*), *napa* (*naba*), *oinas* (*auns*), *puuro* (*putra*), *rastas* (*strazds*), *ratas* (*rats*), *seinä* (*siena*), *silta* (*tilts*), *suola* (*sāls*), *takiainen* (*dadzis*), *torvi* (*taure*), *tuhat* (*tūkstotis*), *tuohi* (*tāss*), *tyhjä* (*tukšs*), *vaha* (*vasks*), *vako* (*vaga*), *vielä* (*vēl*) ja *villa* (*vilna*). Jotkut lainaselitykset ovat samasta merkityksestä huolimatta epävarmoja: esimerkiksi lintujen nimet *kiuru* (*cīrulis*), *käki* (*dzeguze*) ja *teeri* (*teteris*)

voivat olla molemmissa kielissä onomatopoeettisia. Sanoilla *hautoa* (*sautēt*), *talkoot* (*talka*) ja *terva* (*darva*) on myös kilpailevia etymologioita.

Sanojen merkitysten muutokset eivät ole samalla tavalla säännöllisiä kuin ääntenmuutokset, mutta nekin noudattavat jonkinlaisia lakeja: esimerkiksi konkreettiset merkitykset muuttuvat usein abstrakteiksi, mutta abstraktit harvoin konkreettisiksi. Merkityksenkehityksiä etymologit todistavat yleensä paralleleilla eli rinnakkaistapauksilla muiden kielten sanastosta. Todisteita eivät tarvitse aivan vähäiset merkityserot, kuten sanoissa *helle* (*silts* 'lämmin'), *irrota* (*irt* 'hajota, särkyä, purkautua'), *lava* (*lāva* 'laude'), *louhia* (*lauzt* 'murtaa, rikkoa'), *märkä* (*mērt* 'upottaa, liottaa'), *parjata* (*bārt* 'moittia'), *puhdas* (*post* 'siivota'), *syrjä* (*stūris* 'nurkka, kulma'), *tarha* (*dārzs* 'puutarha'), *vaaja* (*vadzis* 'kiila') ja *vuota* (*āda* 'iho, nahka'). Aika ymmärrettäviä ovat varmaan myös merkitysparalleleihin todistetut balttilaislainselitykset sanoille *heimo* (*saiime* 'talous'), *kaikki* (*cik* 'paljonko'), *kaima* (*kaimiņš* 'naapuri'), *karsas* (*šķērs* 'poikittainen'), *kauha* (*kauss* 'kulho, tuoppi'), *keli* (*ceļš* 'tie'), *kypärä* (*cepure* 'hattu'), *käärme* (*cērme* 'heisimato, lapamato'), *lauta* (*plaukts* 'hylly'), *lieve* (*klēpis* 'syli'), *vakka* (*vāks* 'kansi'), *vuohi* (*āzis* 'pukki') ja *väljä* (*vaļa* 'vapaa-aika'), mutta useimmat tutkijat uskovat myös oudoksuttavampiin merkitysyhteyksiin sanoissa *ansa* (*osa* 'ripa'), *heisi* (*zieds* 'kukka'), *huone* (*sāns* 'sivu, kylki'), *härkä* (*zirgs* 'hevonen'), *kohta* (*kakts* 'nurkka') *palvoa* (*balva* 'palkinto') ja *peura* (*biedrs* 'yhteinen'). Sanat *lattea* (*plats* 'laaja, leveä'), *perkele* (*pērkons* 'ukkonen') ja *tapa* (*daba* 'luonto, luonne') ovat muista syistä epävarmoja balttilaislainoja.

Yllä listasin balttilaislainoja, joilla on tavallinen vastine sekä suomen että latvian yleiskielessä. Monet vanhat sanat ovat kuitenkin jääneet murteisiin pääsemättä koskaan yleiskielen sanavarastoon. Lisäksi, samoin kuin latviassa on liiviläislainoja ilman vastinetta suomessa, on itämerensuomessakin balttilaislainoja, joitten vastine on kadonnut latviasta. Niitä on itse asiassa varsin paljon. Monet vanhat balttilaiset perintösanat ovat latvian historian aikana korvautuneet lainoilla saksasta, alasaksasta, venäjältä, liivistä tai jostain muusta kielestä.

Useampi vanha sana on säilynyt arkaaisessa liettuan kielessä, josta löytyy etymologinen vastine suurimmalle osalle meidän balttilaislainostamme. Muutamalla on kuitenkin vastine vain joko muinaispreussissa tai jossakin slaavilaisessa kielessä. Tämä johtuu siitä, että kantabaltti aikanaan ilmeisesti jakautui itäbalttiin, länsibalttiin ja kantaslaaviin, ja kaikista haaroista on vuosituhansien varrella kadonnut sanoja. Itäbaltin perillisiä ovat kaikki nykybalttilaiset kielet latvia, latgalli, liettua ja žemaitti, sammuneen länsibaltin ainoa tekstejä jättänyt jatkaja on muinaispreussi, mutta kantaslaavista periytyvät kaikki slaavilaiset kielet. Vaikka niitä ei balttilaiskieliksi historiallisen lingvistiikan ulkopuolella mielletäkään, ovat ne kantabaltin sanaston rekonstruoimisessa samassa asemassa kuin muut sen perilliset.

Ylempänä jo mainitsinkin, ettei tunnetuissa balttilaiskielissä ole juuri lainkaan lainoja kantasuomesta. Siksi kantasuomen kanssa kosketuksissa ollut balttilaiskieli on luultavasti sammunut. Petri Kallio pitääkin kantasuomen balttilaislainoja substraattina eli jäänteenä kielestä, jonka puhujat jossain historian vaiheessa luopuivat siitä ja vaihtoivat kantasuomeen. Hänen mukaansa tämä kieli on voinut olla erillinen kantabaltin tytärkieli, pohjoisbaltti. Toisaalta monet balttilaislainat ovat kulttuurilainoja eli aikansa kulttuuristen ja teknisten innovaatioiden nimiä, jotka tyypillisesti eivät siirry substraattina vaan päinvastoin saadaan teknisesti edistyneemmältä tai hallitsevalta väestöltä. Mahdollisesti kantasuomalais-balttilaisissa kontakteissa balttilaiskielellä oli ensin tällainen prestiisiasema, mutta vuosisatojen kuluessa asetelma kääntyi toisin päin, kunnes kantasuomalaisten keskuudessa asuneet pohjoisbalttilaiset kantasuomalaistuivat kielellisesti. Ennen vahvempi kieli jäi siis jostain syystä jalkoihin ja lopulta katosi kokonaan, juuri niin kuin myöhemmin historiassa liivin kielelle kävi suhteessa lättiin.

Virolainen arkeologi Valter Lang on äskettäin julkaissut kokonaisen kirjan kysymyksestä, milloin kantasuomi ja sen puhujat saapuivat Itämeren rannoille. Vielä vuosituhannen vaihteessa ajateltiin, että kantasuomalaiset saapuivat Baltiaan idästä jo kivikaudella, ennen baltteja. Kielihistorian, arkeologian ja muinais-DNA:n tutkimuksen uusimpien tulosten valossa näyttää kuitenkin siltä, että uralilainen kieli levisi Volgan mutkan alueelta länteen vasta pronssikauden loppupuolella, 700- tai 800-luvulla eKr. Myös kantabalttia puhuttiin tuolloin idempänä ja osa kantasuomen balttilaislainoista saattaa periaatteessa juontua jo ajalta ennen kummankin kielen levittäytymistä länteen. Valtaosa on kuitenkin saatu vasta Baltiassa, jossa kantasuomea

puhuttiin nykyisessä Virossa ja varmaan Latviinkin puolella, mutta osin lomittain balttilaisen kielen kanssa. Balttilaisten sanojen tulo kantasuomeen loppui noin ajanlaskun alun tienoilla, joten pohjoisbaltit kantasuomalaisuivat varmaankin aika pian sen jälkeen, samoihin aikoihin, kun kantasuomi levisi tänne Suomenlahden pohjoispuolellekin.

Kirjallisuutta

Thomsen, Vilhelm 1890: *Beröringer mellem de finske og de baltiske Sprog*

Zeps, Valdis 1962: *Latvian and Finnic linguistic convergences*

Vaba, Lembit 1997: *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest*

Kallio, Petri 2008: On the ‘Early Baltic’ Loanwords in Common Finnic. Teoksessa *Evidence and counter-evidence: Essays in honour of Frederik Kortlandt 1*.

Junttila, Santeri 2012: The prehistoric context of the oldest contacts between Baltic and Finnic languages. Teoksessa *A linguistic map of prehistoric Northern Europe*.

Junttila, Santeri 2015: *Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kantasuomen balttilaislainojen tutkimushistoria*.

Santeri Junttila (toim.) 2015: *Contacts between the Baltic and Finnic languages*

Lang, Valter 2018: *Läänemeresoome tulemised*